

HET AMSTERDAM VAN...

'Is u Amsterdammer?' vraagt Bavink aan Japi, de uitvreter, op de boot van Numansdorp naar Zijpe. 'Ja, Goddank,' antwoordt Japi.

'Ik haat Amsterdam... Amsterdam is een gedoemde stad.' (Gerard Reve)

'(...) ik verklaar, *niergens* zulke totale abstinentie van plichtsbesef, *niergens* zo'n walglyke onbekwaamheid te hebben aangetroffen als by 't bestuur der stad Amsterdam.' (Multatuli in *Ideeën*)

Amsterdammers heten kankeraars te zijn en dat geldt in niet mindere mate voor de schrijvers die korte of langere tijd in de hoofdstad gewoond hebben. Maar vaak ging het om een gecompliceerde haat-liefde-verhouding. Neel Doff in *Dagen van honger en ellende*: 'Ik hield van Amsterdam' - maar in *Keetje Tippel* vertrouwt zij haar minnaar toe: 'Van de avond dat we over de Amstel de stad zijn, binnengevaren tot de avond dat we, weer over de Amstel, vertrokken zijn, is ons leven een bijna onvoorstelbare reeks gruwelen geweest.'

In *Ons Amsterdam* verscheen een serie artikelen die aan de hand van het door de eeuwen heen geschrevene duidelijk maakt welke rol Amsterdam in het oeuvre van diverse auteurs gespeeld heeft. De reeks korte essays die dat tot dusver heeft opgeleverd zijn in dit boek gebundeld en vormen te zamen een intrigerende handleiding voor wie wil weten waar Theo Thijssen zijn inspiratie, Multatuli zijn *Max Havelaar* en Harry Mulisch zijn engagement vandaan haalde.

Piet Bakker
Bredero
Simon Carmiggelt
Maurits Dekker
Neel Doff
A.F.Th. van der
Heijden
Jacob van Lennep
Justus van Maurik
Jan Mens
Harry Mulisch
Multatuli
Nescio
Gerard Reve
Sal Santen
Annie M.G. Schmidt
Meyer Sluysen
Theo Thijssen
Joost van den Vondel

ISBN 90-73978-37-8

9 789073 978379

HET AMSTERDAM VAN ...

ACHTTIEN
SCHRIJVERS
EN DE STAD

HET AMSTERDAM VAN ...

ACHTTIEN
SCHRIJVERS
EN DE STAD

Met een voorwoord van
Willem F. Heinemeijer

BAS LUBBERHUIZEN

uitgever

1995

SAL SANTEN

(1915)

De tocht van 'een bang jodenjongetje'

Elsbeth Etty

De schrijver Sal Santen voert in zijn boeken zijn lezers voortdurend langs de plaatsen waar hij heeft gewoond, gewerkt en liefgehad, of waar hij afscheid moest nemen van zijn dierbaren. Een tocht die altijd begint in de Jordaan, waar hij geboren is.

'Een somber perron op het Centraal Station, in de late herfst van 1952. Ik buig me uit het open raampje van de coupé. "Het is zo moeilijk," snikt Bep. Onze oudste van de drie, twaalf is ze, staat naast haar en kijkt ernstig, alsof ze er alles van begrijpt. Heel even denk ik aan de winter van 1941, toen Bep ook met haar, een baby nog, op het CS stond om mij, opgeroepen voor een joods werkkamp gedag te zeggen.' Deze regels kunnen alleen afkomstig zijn van Sal Santen, naar eigen zeggen eens 'een bang jodenjongetje', later wereldreiziger in revolutionaire ideeën en uiteindelijk de man die poogt op schrift zijn leven te verwoorden.

Eind 1952 vertrok Santen tegen de wil van

zijn vrouw voor een jaar naar Latijns Amerika, om daar in opdracht van de trotskistische Vierde Internationale de ontlukende revolutionaire beweging onder boeren en arbeiders te stimuleren. Begin jaren zestig nam hij, na een ernstige ziekte, afscheid van de linkse beweging. Want Sal Santen mag dan altijd revolutionair blijven, zijn werkelijke bestemming bleek het schrijverschap en zijn wereldreis is zijn eeuwigdurende tocht door Amsterdam, waar alle wegen terugvoeren naar het bange jodenjongetje dat geboren werd in de Jordaan en opgroeide tussen de gojim¹ in het kille Tuindorp Oostzaan. Zelfs zijn boek *Adios Compañeros* (1974) over zijn leven als beroepsrevolutionair, waaraan het citaat over

het afscheid op het Centraal Station is ontleend, gaat in de eerste plaats over Amsterdam. En wie Santens geschiedenis kent, begrijpt waarom.

DE SCHADUW VAN HET VERDRIET

Kort na de oorlog was Santen op een politiek congres in Parijs. Zijn buitenlandse kameraden hadden medelijden met hem: 'Daar heb je Sal Santen uit Nederland. Hij heeft in de oorlog zijn hele familie verloren. Maar wat weten ze ervan, vraagt Santen zich in *Adios Compañeros* enigszins verbitterd af. 'Waarom zeggen ze anders zonder mankeren, twee tellen later: "Kom je uit Amsterdam? Dan heb je geluk gehad, bien sûr, alleen Rotterdam is immers zwaar gebombardeerd?"' In de paar regels die dan volgen, ligt de complete thematiek van Santens oeuvre besloten. 'Uit Amsterdam zijn alle joden weggevoerd. Tien procent van de bevolking. Driekwart ervan is vermoord. Waarom let ik toch altijd op zulke details. Komt het omdat ik het verdriet niet meer van me af kan schudden na alles wat er in die jaren is gebeurd? Het begeleidt me als een schaduw, 's avonds als ik probeer de slaapte vatten, 's morgens bij het wakker worden. Als die avond toen ze voor moeder kwamen niet juist de ziekenstempels waren ingetrokken... Als vader niet naar dat werkkamp was gegaan... Als de Sicherheitsdienst Maurits niet had gegrepen, op dat laatste stukje van Zwolle naar de Noordoostpolder...'

Als, als, als... Maar het is allemaal wél gebeurd. Santens hele familie is door de nazi's vermoord en dat is zijn leven blijven beheersen: heimwee, schuldgevoelens, obsessies – onlosmakelijk verbonden met Amsterdam, waarvan het stratenplan van noord tot zuid en

van oost tot west het register vormt van Santens herinneringen. Amsterdam is nooit uit zijn gedachten. Op weg naar zijn revolutionaire missie in Latijns Amerika, aan boord van een schip op de Atlantische Oceaan, mijmert hij niet over de avonturen en gevaren die hem in Rio de Janeiro wachten, maar over de Foeliedwardsstraat. 'Vandaag 19 november, is de sterfdag van mijn zusje. Vroeger heb ik daar minder aan gedacht dan tegenwoordig. Ik geloof dat haar dood een grote invloed op mijn leven heeft gehad en vraag me voor de zoveelste keer af waarom, en hoe. Kan ik nu nog verdriet hebben om iets wat bijna een kwart eeuw geleden is gebeurd? Het kan haast niet. En steeds weer komt de herinnering aan de tijd dat Saartje met vader en moeder meeging om bij onze grootouders in de Foeliedwardsstraat te wonen, omdat het huis van vader wegens zijn bankroet was verkocht en we geen onderdak meer hadden. Maurits en ik werden bij een oom en tante [in de Plantage Doklaan – EE] ondergebracht. Ik moet zes jaar zijn geweest.'

Sara Santen, Sals twee jaar oudere zusje, stierf in 1929 op zestienjarige leeftijd aan tuberculose. Aan haar wijdde Santen in 1969 zijn debuut *Jullie is jodenfolk* en in 1983 zijn roman *Saartje gebakken botje*. Waarom inspireerde juist zijn jong gestorven zusje hem tot schrijven? Omdat haar dood concreet en tastbaar was in vergelijking tot de niet te bevatten verschrikkingen die de rest van de familie zou treffen. Om Saartjes dood kon worden gerouwd met het hele gezin: de schoenmaker Barend Santen en zijn vrouw Sientje, Sal en zijn jongere broertje Maurits. Die rouw heeft de schrijver Sal Santen verbonden met de tragische ondergang van de rest van de familie en

De Foeliedwarsstraat in 1930, gezien naar de Foeliestraat. Op nummer 6 woonden de grootouders van Sal Santen.

– impliciet – van al die andere Amsterdamse joden.

Kenmerkend voor Santens manier van schrijven is de frequente vermelding van straatnamen. Voortdurend voert hij zijn lezers langs de plaatsen waar hij heeft gewoond, gewerkt en liefgehad, of waar hij voor altijd afscheid heeft moeten nemen van zijn dierbaren. Een wandeling met de boeken van Santen als reisgids begint onvermijdelijk in de Jordaan, waar hij in 1915 werd geboren op de hoek van de Tweede Bloemdwarsstraat en de Rozengracht. Zijn vader had er een schoenwinkelje, maar, zo beschrijft Santen in *B van Bemazzel*: 'Kort voor het einde van de Eerste Wereldoorlog heeft hij zijn pakhuis aan de overkant in de Tweede Bloemdwarsstraat volgestopt met oude veters. Toen er vrede kwam, was hij failliet. En het heeft het verdere lot

van onze familie bepaald. Armoe, niet mooi meer.'

SALIE VAN DE ZONNEWEG

Tot zijn zesde jaar strekte Sals wereld zich uit van de Rozengracht tot de Jodenhoek, waar zijn grootouders woonden. Opa Mozes, van zijn vak sigarenmaker, stond in slechte tijden met een sinaasappelkar op de hoek van de Foeliedwarsstraat/Foeliestraat. In vrijwel geen enkel boek ontbreekt de Foeliedwarsstraat: 'Een uitloper van de Jodenhoek, tussen havenarbeiders en straatsougers².'

Na de roemloze ondergang van de schoenmakerij in de Jordaan vestigde het gezin Santen zich begin jaren twintig in het spiksplinternieuwe Tuindorp Oostzaan, waar ze de eerste joden waren en waar de kleine Sal voor

Een foto uit 1925 van een poortwoning op de Zonneweg. Op nummer 30 woonde de familie Santen in de jaren twintig.

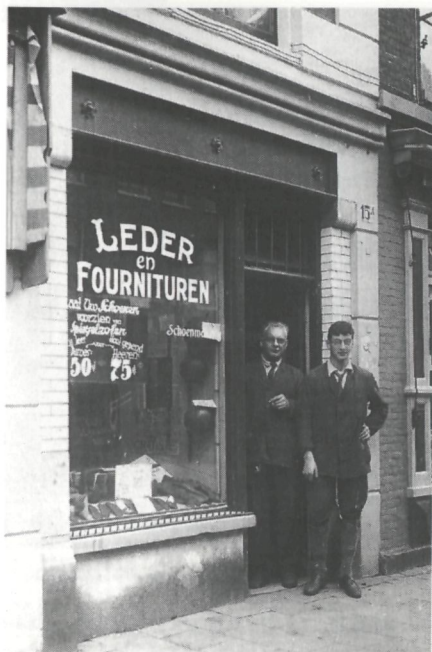
het eerst het woord jood als scheldwoord hoorde gebruiken. Al op de eerste bladzijde van *Jullie is jodenfolk* neemt Santen zijn lezers bij de hand en voert hen naar de overkant van het IJ, langs de scheepswerven naar 'het beloofde land: Tuindorp Oostzaan. Links van ons zijn landerijen, waarop echte boeren aard-appelloof aan het verbranden zijn; we vinden de stank zelfs lekker. Kijk, de eerste huizen. Op het bordje staat Meteorensingel. Er lopen rails midden over de weg, met lorries erop, want Tuindorp is nog in de maak. Ten slotte: de Zonneweg, waar wij komen te wonen, ons hart bonst als wij rechtsaf slaan, op zoek naar nummer dertig. Het is de tweede poort, vertelt vader. Dat het een poortwoning is weten wij al lang, hij heeft het wel twintig keer moeten zeggen. Er zijn kloppers op de deuren en tuintjes voor het huis, erachter ook en die

moeten nog veel groter zijn.'

Enerzijds beschouwde Santen het niet-joodse en deels antisemitische Tuindorp Oostzaan als een 'vijandige wereld' (de titel van een zijn romans), anderzijds is het het territorium van zijn jeugd. Voor veel mensen is Santen altijd 'Salie van de Zonneweg' gebleven en als geen ander heeft hij Amsterdam-Noord in de Nederlandse literatuur vereeuwigd. Santens lezers zijn thuis op de Zonneweg; bij banketbakker Kater op het Zonneplein; op de Meteorensingel, waar het kindje van de olieman verdronk; het Sterrenplein, waar de jongens omheen renden; het zwembad aan de Hamerkade, waarin tijdens het afzwemmen een neverrippie (condoom) dreef; en op het jodenschooltje aan de Laanweg³, waar Sal met bus B (of lopend, om een dubbeltje uit te sparen) drie keer per week heen ging.

Twee jaar eerder dan Sal vertrok Saartje Santen naar de driejarige HBS in de stad. Toen ze vlak voor haar eindexamen TBC kreeg, oordeelden haar ouders dat de dagelijkse tocht naar school de oorzaak was van haar ziekte en zo kwam er een einde aan de episode Tuindorp. Midden in de Pijp, in de Eerste Van der Helststraat 15^A, opende Barend Santen eind jaren twintig een nieuwe schoenwinkel en niet ver er vandaan vonden ze ook een woning. Saartjes ziekte en dood zijn door Santen in verschillende boeken beschreven als een reis door Amsterdam die begint bij de Achtergracht, waar de kinderen Santen moesten worden doorgelicht, en die via de Nieuwe Kerkstraat, waar Saartje werd opgebaard, leidt naar de joodse begraafplaats in Diemen, waar nog altijd haar grafsteen staat. Onder de Hebreeuwse tekst is gebeiteld: 'Hier rust onze lieve dochter Sara Santen, overl: 17 marcheswan/19 nov. 5690, oud 16 jaar. R.I.V.' Eronder is na de oorlog toegevoegd: 'Mede ter herinnering aan onze lieve ouders Barend Santen en Sientje Santen-Menko en onze lieve broer Maurits die na deportatie niet zijn teruggekeerd.'

Santens procédé waarbij herinneringen worden opgeroepen en herbeleefd aan de hand van straten, huizen en gebouwen, werkt het sterkst als hij over de oorlog schrijft. Nog steeds kan ik het Muiderpoortstation niet passeren zonder te denken aan de tranen van Sal, die daar zijn vader voor het laatst omhelsde. Mee naar binnen mocht hij niet. Voor joden verboden, behalve met een speciale bestemming. 'Ik geef hem een zoen, onhandig, het gebeurt nooit meer, het prikt. Hij zoent me terug op mijn hoofd. Haastig gaat hij weg, kaarsrecht als altijd – vader is erg trots, zegt moeder vaak – zijn haar grijs, tegen wit aan.

Na de periode aan de overkant van het IJ keerde het schoenmakersgezin eind jaren twintig terug in de stad, de Eerste Van der Helststraat 15a. Links vader Santen, rechts broer Maurits.

Kan ik hem nog zien als ik onder het viaduct sta? Ja, daar loopt hij, op het perron. "Vader," schreeuw ik. Even kijkt hij op, verbaasd, hoort hij het goed? "Vader, vader." Nu ziet hij me, door de gleuf van het viaduct en wuift met zijn zakdoek. Een ogenblik, de trein komt er al aan.'

In de Cornelis Springerstraat in Amsterdam-Zuid, waar Santen in de oorlog woonde met zijn vrouw Bep Blaauw, werd niet lang daarna (maart 1943) ook Sals zieke moeder weggehaald en naar de Hollandsche Schouwburg gebracht. 'Bep is met haar meegegaan, tot de Tulpkazerne...' schrijft Santen in zijn boeken en de lezer loopt er – meestal huilend – achteraan.

Het echtpaar Sneevliet (de jonge vrouw is niet geïdentificeerd) thuis op Overtoom 468. Mevrouw Sneevliet was de moeder van Bep Blaauw, Santens echtgenote.

HERLEVING VOOROORLOGSE AMSTERDAM

Bep Blaauw, de vrouw van Santen, was de stiefdochter van de bekende revolutionair Henk Sneevliet die op Overtoom 468¹¹ woonde. Sal leerde daar met mes en vork eten en was er al snel kind aan huis. Om zijn schoonvader te beschermen tegen agenten van Stalin die voor de deur zouden posten, sliep hij er eind jaren dertig met een revolver onder zijn kussen. Sneevliet was een van de eersten die – op 13 april 1942 – door de Duitsers voor een vuurpeloton werden terechtgesteld. Beps moeder keerde na de oorlog terug uit het concentratiekamp Ravensbrück.

Zoals veel overlevenden voelde Sal Santen zich schuldig aan de dood van zijn naasten en dat verklaart misschien zijn hartstochtelijke politieke activisme. Officieel werkte hij na de oorlog als stenograaf bij het in zijn ogen refor-

mistische *Vrije Volk* in de Rode Burcht (Santen schreef er een boek over) op het Hekelveld, maar alle resterende tijd investeerde hij in de revolutionaire Vierde Internationale. Toen hij in 1960 in de gevangenis belandde (net als zijn schoonvader eerst op het Leidseplein, daarna aan de Amstelveenseweg), wegens hulp aan de Algerijnse bevrijdingsbeweging, was de cirkel rond. Kort na zijn vrijlating knapte hij lichamelijk en geestelijk af. Op advies van zijn psychiater Coen van Emde Boas ging Santen schrijven.

Een van zijn drijfveren was dat hij zijn kinderen kennis wilde laten maken met zijn vermoorde ouders en broer en zijn voor de oorlog gestorven zusje. Het resultaat is omvattend: in inmiddels meer dan tien boeken heeft Santen het vooroorlogse Amsterdam laten herleven en in dat ene sappelende joodse schoenmakersgezin is met gemak een veel grotere misjpo⁴ te herkennen.

Noten

1. Niet-joden.
2. Straatkooplui, maar ook wel straatslijpers.
3. Dit is de oude Laanweg, die tussen en parallel aan de Meidoornweg en de Buiksloterweg liep en uitmondde op de Hagedoornweg.
4. Familie.